
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.221.5

Ю. В. Абакумова

доктор юридичних наук, професор
Класичний приватний університет

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Статтю присвячено дослідженню сучасного стану проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавстві України й іноземних держав.

Ключові слова: юридична особа, фізична особа, суб'єкт злочину, кримінальна відповідальність, суспільна небезпека, правопорушення, корпорація, корпоративна кримінальна відповідальність.

Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб має давню історію як у нашій державі, так і в зарубіжних країнах. В Україні вивченню цього питання присвятили свої праці Б. Волженкін, Є. Демент'єв, С. Келіна, Н. Крилов, Н. Кузнецов, П. Матишевський, О. Михайлов, А. Наумов, О. Нікіфоров, В. Тацій, В. Тютюгін та ін. Наукові праці зазначених учених є великим внеском до теорії кримінального права, однак при цьому не можна сказати, що всі питання цієї проблеми повністю вичерпано. Дослідження цієї проблематики в межах порівняльного правознавства дасть змогу зробити певні висновки та узагальнення для подальшого вдосконалення кримінального законодавства України.

Останнім часом у багатьох країнах світу спостерігаються неухильні тенденції активізації правотворчої діяльності щодо визнання суб'єктом злочину юридичних осіб. Але ще в 1978 р. Європейський комітет з питань злочинності Ради Європи рекомендував парламентам країн – членів Ради визнати юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності. У подальшому (1985 р.) ця рекомендація була підтверджена Сьомим Конгресом ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками.

Враховуючи обраний Україною напрям євроінтеграції, що також передбачає приведення законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, у нашій державі постало питання про внесення певних змін до кримінального законодавства. Удосконалення кримінально-правових норм було намічено здійснювати в межах Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої Указом Президента Украї-

ни від 08.04.2008 р. № 311/2008. У подальшому Кримінальний кодекс України (далі – КК України) було доповнено Розділом XIV-1 "Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб" (Закон № 314-VII від 23.05.2013 р.), що встановлює: 1) підстави застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру; 2) коло юридичних осіб, до яких застосовуються заходи кримінально-правового характеру; 3) підстави звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру; 4) види заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб; 5) правила застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру. Однак при цьому юридична особа не визнається суб'єктом злочину. Більше того, у зв'язку з певною неузгодженістю між назвою й текстом зазначеного Закону та змістом норм Розділу XIV-1 КК України не існує єдиної думки стосовно розуміння, чи є заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб формою кримінальної відповідальності. Фактично на сьогодні в теорії українського кримінального права сформовано дві основні концепції. Відповідно до першої, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб є однією з форм кримінальної відповідальності, а відповідно до другої – ні. Останнім часом у деяких наукових працях зазначають, що заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб є окремим видом юридичної відповідальності [1, с. 49].

Підставою кримінальної відповідальності, згідно зі ст. 2 КК України, є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. Злочином визнається передбачене КК України суспільно небезпечне вин-

не діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ст. 11). У свою чергу, суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до цього Кодексу, може наставати кримінальна відповідальність.

Одним із заходів кримінально-правового характеру, відповідно до ст. 93 Розділу XIV КК України, є примусові заходи медичного характеру, що можуть бути застосовані судом до осіб: 1) які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння; 2) які вчинили у стані обмеженої осудності злочини; 3) які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання.

Неосудна особа не може бути суб'єктом злочину та суб'єктом кримінальної відповідальності. До неї застосовуються заходи кримінально-правового характеру.

Інший захід кримінально-правового характеру, а саме спеціальна конфіскація (ст. 96-1 КК України), полягає в примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених КК України, за умови вчинення як злочину, передбаченого ст. 354 та 364, 364-1, 365-2, 368-369-2 розділу XVII Особливої частини цього Кодексу, так і суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого зазначеними статтями.

Тобто не можна однозначно стверджувати, що заходи кримінально-правового характеру, які застосовуються до юридичних осіб, є тотожними кримінальній відповідальності.

Отже, підтримуючи другу позицію стосовно юридичної природи заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, ставимо за мету проаналізувати кримінальне законодавство зарубіжних країн і обґрунтувати доцільність та можливість визнання юридичних осіб суб'єктами злочину та притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Тривалий час принцип особистої (індивідуальної) та винної відповідальності за діяння вважали найбільшим досягненням у розвитку кримінально-правової думки. Після Великої французької революції 1789 р. він набув закріплення в більшості кримінальних кодексів, що прийшли на зміну середньовічному законодавству, яке передбачало відповідальність як громад, так і гільдій [2].

Вчені-юристи того часу звертали увагу на те, що корпорація не задовольняє закріплені в законі вимоги *actus reus* (винної дії) і *mens rea* (винної волі, провини). "Кримінальне право, – зазначав ще в 1879 р. Р. Філлімор у "Коментарях з міжнародного публічного і приватного права", – має справу з фізичними особами – істотами мислячими, що мають почуття і волю. Юридичні особи, су-

воро кажучи, не мають цих атрибутів, хоча через представництво й систему управління воля певних індивідів розглядається як воля корпорації, але тільки для певних цілей. Для того, щоб була підстава для застосування кримінального закону, необхідною є індивідуальна воля" [3, с. 6].

У середині XIX ст. у країнах прецедентного права (Англії, США), що не мали кодифікованого законодавства, де роль корпорацій у ході економічного розвитку стала стрімко зростати, суди в окремих випадках почали визнавати відповідальність корпорацій за невиконання покладених на них законом обов'язків, а потім – і за неналежне здійснення правомірних дій, результатом яких було створення небезпеки або незручностей для суспільства. Так, наприклад, у 1846 р. Лорд Денман виніс рішення в справі "The Queen v. Great North of England Railway Co" (Королева проти Компанії "Велика залізниця Півночі Англії"), що корпорації можуть бути визнані кримінально відповідальними за неналежне вчинення ними правомірних дій [4]. Потім аналогічні рішення стали виносити суди Північно-американських Сполучених Штатів.

У 1978 р. генеральний аторней штату Індіана пред'явив компанії Форда звинувачення в убивстві трьох осіб, що згоріли в автомобілях марки "Пінто". Розслідування встановило, що керівництво компанії випустило автомобіль цієї марки в продаж, знаючи, що його бензобак розташований у небезпечному місці й може вибухнути при зіткненні. Ця справа стала першою в історії американської юстиції, коли корпорації було пред'явлене звинувачення в убивстві [5, с. 53], і підприємство несло саме кримінальну відповідальність.

Свого часу американські дослідники М. Клайнард і П. Йігер виділяли шість основних видів корпоративних злочинів: 1) порушення адміністративних актів і постанов, наприклад, недотримання урядових розпоряджень про відкликання бракованих товарів або відмова від будівництва повітряно-і водоочисних споруд; 2) порушення природоохоронних розпоряджень; 3) фінансові правопорушення (незаконні субсидії політичним організаціям, підкуп політиків, порушення валютного законодавства тощо); 4) недотримання положень про захист і безпеку праці; дії, що суперечать положенням про рівність умов праці й заробітної плати, у тому числі дискримінація найманих працівників за ознакою раси, статі або релігії; 5) виробничі злочини, наприклад, виробництво й продаж ненадійних і таких, що створюють загрозу для життя, автомобілів, літаків, автопокришок, приладів, виготовлення продовольчих товарів і ліків, які завдають шкоди здоров'ю тощо; 6) нечесна торговельна практика, наприклад, порушення умов конкуренції, встановлення договірних цін і нелегальний поділ ринку [6, с. 48].

У розробленому Інститутом американського права Зразковому кримінальному кодексі США [7, с. 12], рекомендованому як зразок для прийняття кримінальних кодексів окремих штатів, про відповідальність корпорацій, неінкорпорованих об'єднань й осіб, що діють у їх інтересах, у ст. 2.07 зазначено, що корпорація може бути засуджена за здійснення зазіхання в таких випадках: 1) зазіхання є порушенням або визначено не кодексом, а іншим статутом, у якому прямо виражена мета законодавця, що полягає в покладенні кримінальної відповідальності на корпорації, і поведінку, що має місце з боку агента корпорації, який діє в її інтересах у межах своєї посади або свого службового становища; в інших випадках закон прямо вказує агентів, за поведінку яких корпорація несе відповідальність, або обставини, за яких вона несе відповідальність; 2) зазіхання полягає в невиконанні покладеного законом на корпорації спеціального обов'язку вчиняти позитивні дії; 3) зазіхання було дозволено, витребувано, наказано, виконано або необачно допущено радою директорів чи агентом – керівником високого рангу, що діє в інтересах корпорації в межах своєї посади або свого службового становища.

Щодо понять, використуваних у цій статті, у Зразковому кримінальному кодексі зазначено, що "агент" – це будь-який директор, посадова особа, службовець, особа, яка працює за наймом, або інша особа, уповноважена діяти в інтересах корпорації, а "агент – менеджер високого рангу" – це посадова особа, на яку покладено настільки відповідальні функції, що її поведінка може бути обґрунтовано витлумачена як така, що представляє позицію корпорації.

Також вказували, що за будь-які дії, які особа здійснює в інтересах корпорації або чинить так, що такі дії відбуваються, вона несе відповідальність у тих самих межах, у яких вона несла б її, якби ці дії були здійснені від її власного імені або в її власних інтересах. Водночас будь-який агент корпорації, що несе основну відповідальність за виконання обов'язків, покладених на корпорацію, є юридично відповідальним за необачне нездійснення необхідних від корпорації дій у тих самих межах, ніби цей обов'язок був покладений безпосередньо на нього самого.

Рекомендації Зразкового КК були прийняті законодавцями ряду штатів США. Наприклад, у ст. 20.20 Кримінального кодексу штату Нью-Йорк зафіксовано, що корпорація визнається винною в здійсненні зазіхання, якщо: а) поведінка, що являє собою зазіхання, полягає в невиконанні покладеного правом на корпорацію спеціального обов'язку вчинити позитивні дії; або б) зазіхання було здійснено, санкціоновано, виклопотано, витребувано, наказано або з необережності припущено радою директо-

рів або агентом – менеджером топ-рівня, який діяв у межах своєї службової компетенції в інтересах корпорації; або в) зазіхання було здійснено агентом корпорації, що діє в межах свого службового становища та в інтересах корпорації, і зазіхання є: 1) міддимінорієм або порушенням; 2) таким, яке визначено законом, що ясно вказує на намір законодавця покласти кримінальну відповідальність на корпорацію; або 3) фелонією, описаною в Законі про охорону навколишнього середовища. Приблизно так само вирішувалось питання про кримінальну відповідальність корпорацій у кримінальних кодексах штатів Огайо (2901.23 2901.24), Пенсільванія (ст. 307), Джорджія (ст. 803) і ряду інших [8, с. 94–95].

Крім того, у США теоретичною підставою відповідальності організацій (корпорацій) було визнано доктрину "respondeat superior" ("нехай відповідь старший"), інститут якої був наявний у цивільному деліктному праві. Згідно з нею, індивід несе цивільну відповідальність за дії своїх агентів (представників). Відповідно до цієї доктрини, для покладання кримінальної відповідальності на корпорацію необхідно: по-перше, щоб агент корпорації вчинив незаконну дію (actus reus) у здоровому стані розуму (вина на воля, mens rea); по-друге, він повинен діяти, не виходячи за межі своїх повноважень; по-третє, агент повинен мати намір принести користь корпорації [7, с. 12]. У сучасному кримінальному праві США питання притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб регламентовані як у федеральному кримінальному законодавстві, так і в кримінальних законах штатів. Так, у ст. 207 Зразкового кримінального кодексу США (1962 р.) передбачено відповідальність корпорацій, неінкорпорованих об'єднань і осіб, що діють або зобов'язані діяти в їхніх інтересах. У ній вказано, що корпорація може бути засуджена за здійснення зазіхання, що є порушенням і полягає в невиконанні покладеного на неї обов'язку вчинити позитивні дії [7, с. 13].

На сьогодні кримінальне законодавство деяких штатів, зокрема КК штату Огайо, передбачає в § 2901.23 кримінальну відповідальність організації, під якою розуміють корпорацію, створену з метою одержання прибутку або без такої мети, товариство з обмеженою відповідальністю, спільне ризиковане підприємство, неінкорпоровану асоціацію тощо. Кримінальну відповідальність корпорації передбачає також § 20.20 КК штату Нью-Йорк [8, с. 159–160].

Основним покаранням, спільним для юридичних осіб як на рівні штатів, так і на федеральному рівні, є, як правило, штраф. Так, § 2929.31 КК штату Огайо присвячений визначенню розмірів штрафів, що накладають на організації за здійснення фелоній (злочинів) різних класів, а також міддимінорів (злочинців). Однак покарання,

що накладається на юридичну особу у вигляді штрафу за різні злочини, не виключає можливості застосування щодо неї цивільно-правових санкцій. Отже, згідно із законодавством США, кримінально-караними вважаються не тільки фізичні, а і юридичні особи, відповідальність яких найчастіше використовується в інтересах держави.

Таким чином, згідно з американським кримінальним законодавством, корпорації відповідають за дії своїх агентів (представників, службових осіб), якщо ті діяли в межах своїх повноважень за трудовим договором ("у межах своєї посади") і мали намір принести користь корпорації, хоча цей мотив міг поєднуватися з іншими спонукальними мотивами, і сам факт одержання вигоди корпорацією не є обов'язковим.

Згідно з нормами чинного американського законодавства (Федерального і штатів), корпорації за певних умов можуть нести кримінальну відповідальність разом з фізичними особами або самостійно. Корпорація може бути притягнута до кримінальної відповідальності за невиконання покладених на неї спеціальних обов'язків (тобто за бездіяльність), за результати винних дій рад директорів або ж менеджерів високого рангу, а також у ряді випадків за поведінку агента корпорації, що діє в її інтересах. Покарання, передбачені для корпорацій, мають майновий характер. Це штраф і конфіскація майна. У разі несплати штрафу на майно корпорації може бути накладено арешт [9, с. 95–96].

Норми ж КК України передбачають такі види заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб (ст. 96-6 КК): 1) штраф; 2) конфіскація майна; 3) ліквідація. Штраф та ліквідація можуть застосовуватися лише як основні заходи кримінально-правового характеру, а конфіскація майна – лише як додатковий. При цьому не уточнюється порядок кримінальної відповідальності фізичних осіб, які діяли як уповноважені особи (представники) від імені та в інтересах юридичної особи. Можна лише допустити, що такі фізичні особи понесуть кримінальну відповідальність за фактично вчинене ними злочинне діяння поряд із застосуванням до підприємства, організації чи установи заходів кримінально-правового характеру.

Кримінальна відповідальність юридичних осіб як самостійний кримінально-правовий інститут існує також у кримінальному праві англосаксонських країн. Так, згідно з нормами англійського кримінального законодавства, передбачено застосування до юридичних осіб штрафів як міри кримінального покарання, але до них не можуть бути застосовані покарання, які призначаються фізичній особі за вчинений злочин. Зауважимо, однак, що кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає від-

повідальності конкретних громадян за ті самі дії [8, с. 159–160].

Тобто фактично вчинене діяння розглядається як співучасть у злочині фізичної особи, яка вчинила кримінально каране діяння, та юридичної особи, на користь якої його було вчинено. У цьому разі йдеться про субсидіарну або ж солідарну кримінальну відповідальність фізичних та юридичних осіб, чим зазначений підхід відрізняється від того, що впроваджено, наприклад, у японському кримінальному законодавстві. Відмінність полягає саме в тому, що співучасть можна розуміти не лише як субсидіарну або ж солідарну, але і як цілком відокремлену на рівні фізичної та юридичної деліктоздатності. Більше того, виходячи з високої міри етизованості кримінального законодавства в системі загального права, є підстави для твердження про те, що в Англії кримінальна відповідальність у співучасті може мати місце не лише у зв'язку з умисною формою провини, але і в зв'язку з необережністю (на ґрунті неналежного виконання корпорацією моральних зобов'язань перед кримінальним законом; а таке, звісно, є можливим, оскільки дотримання всіх моральних зобов'язань виявляється нереальним).

Донедавна кримінальна відповідальність юридичних осіб залишалася, в основному, специфічною рисою англо-американського кримінального права. Однак останніми роками все більше країн світу стали вводити цей інститут у своє кримінальне законодавство.

Країни континентальної Європи, у кримінальних кодексах яких було закріплено класичний принцип особистої винної відповідальності, з більшою обережністю поставилися до ідеї встановлення кримінальної відповідальності для юридичних осіб, а в кримінальних кодексах європейських країн, що сприйняли ідею кримінальної відповідальності юридичних осіб, це зроблено з різним ступенем деталізації.

Значний інтерес для вивчення проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб становлять Рекомендації Комітету міністрів країн – членів Ради Європи з відповідальності підприємств – юридичних осіб за правопорушення, вчинені в ході ведення ними господарської діяльності, прийнята 20.12.1988 р., розроблена комітетом експертів у галузі кримінальної відповідальності корпоративних одиниць за рішенням Європейського комітету з кримінальних проблем, і Меморандум з коментарями до цієї Рекомендації. У цих документах відзначено підстави встановлення такої відповідальності для юридичних осіб, а саме: 1) зростання числа правопорушень, вчинених у ході ведення підприємствами своєї діяльності, що завдає значної шкоди окремим особам і суспільству загалом; 2) бажаність покладення відповідальності у випадках, коли вигода

отримується з незаконної діяльності; 3) труднощі у встановленні конкретних осіб, які повинні відповідати за вчинений злочин, пов'язані зі складною структурою управління підприємством; 4) недостатня ефективність застосування санкцій до окремих фізичних осіб для запобігання вчиненню підприємством нових правопорушень; 5) необхідність покарання підприємств за незаконну діяльність для того, щоб запобігати подальшим правопорушенням і стягувати заподіяні збитки [10].

Відповідно до цієї Рекомендації, на підприємства, які ведуть господарську діяльність, має покладатися кримінальна відповідальність за правопорушення, вчинені ними в ході ведення своєї діяльності, навіть якщо такі правопорушення не були пов'язані з виконуваними підприємством завданнями. Підприємство має нести відповідальність незалежно від того, чи була встановлена конкретна особа, у діях (бездіяльності) якої був наявний склад правопорушення. Якщо ж таку особу встановлено, то притягнення до відповідальності підприємства не повинно звільняти від такої відповідальності фізичну особу, винну в правопорушенні. Зокрема, особи, що виконують управлінські функції на підприємстві, повинні відповідати за порушення при виконанні своїх обов'язків, якщо це призвело до здійснення правопорушення. Підприємство не повинно нести відповідальність, якщо керівництво підприємства не було задіяним у правопорушенні і вживало всіх необхідних заходів для запобігання йому. При цьому термін "задіяне" вживають у дуже широкому значенні. Керівництво підприємства вважають задіяним у правопорушенні й у тому випадку, якщо воно, знаючи про факт правопорушення, приймає отриманий від цього прибуток [10].

Комітет рекомендував передбачити такі санкції щодо підприємств – юридичних осіб, що вчинили правопорушення, і застосовувати їх окремо або в сполученні з іншими як основні або допоміжні приписи і, можливо, з відстрочкою застосування цих санкцій і заходів: попередження, догана, зобов'язання, занесене до судового протоколу; ухвалення рішення, в якому оголошено про відповідальність, без накладення санкцій; штраф або інша фінансова санкція; конфіскація майна, що використано при здійсненні злочину або набуте в результаті незаконної діяльності; упровадження заборони на певні види діяльності підприємства; позбавлення фінансових привілеїв і субсидій; заборона на рекламу товарів або послуг; відкликання ліцензії; зняття менеджерів із займаних посад; призначення судовими органами тимчасового керівництва; закриття підприємства; ліквідація компанії; стягнення компенсації і (або) реституції на користь потерпілих; опублікування рішення про накладення санкцій або інших заходів [10].

Залучення підприємств до кримінальної відповідальності має здійснюватися в тих випадках, коли характер правопорушення, ступінь провини з боку підприємства, наслідки правопорушення для суспільства й необхідність запобігання подальшим правопорушенням вимагають накладення кримінальних санкцій. При цьому, як підкреслили експерти, які розробляли цю Рекомендацію, може виявитися необхідним відійти від традиційних концепцій провини, винності й використати систему відповідальності, яка ґрунтується на соціальній провині [11, с. 52–55].

На сьогодні інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб існує в кримінальному законодавстві Австралії, Англії, Бельгії, Угорщини (з 2001 р.), Данії, Ізраїлю, Ірландії, Ісландії (з 1998 р.), Канади, КНР (з 1997 р.), Нідерландів (з 1976 р.), Норвегії (з 1991 р.), Польщі (з 2002 р.), Румунії (з 2004 р.), Словенії (з 1999 р.), США, Фінляндії (з 1995 р.), Франції (з 1992 р.), Швейцарії (з 2003 р.) і деяких інших країн, у тому числі колишнього СРСР.

Так, у Кримінальному кодексі Нідерландів цьому питанню присвячена ст. 51, у якій зазначено, що кримінально карані діяння можуть бути вчинені як фізичними, так і юридичними особами. Тобто юридична особа на законодавчому рівні визнається суб'єктом злочину. Відповідно до КК Нідерландів, якщо кримінально каране діяння вчиняє юридична особа, то за порушеною кримінальною справою можуть бути винесені рішення про покарання й про вжиття примусових заходів, наскільки це можливо в межах закону: 1) щодо юридичної особи; або 2) щодо осіб, які дали завдання на здійснення діяння, а також щодо осіб, які фактично керували забороненим діянням; або 3) спільно проти осіб, зазначених у підпунктах 1 і 2 [12]. При цьому не уточнюється, у яких саме випадках правопорушення вважати вчиненим саме корпорацією. Передбачається лише, що рішення про вчинення або невчинення якої-небудь дії, а також його схвалення має виходити від юридичної особи (у більшості випадків – від її адміністрації).

У кримінальному законодавстві Франції, країни континентальної системи права, яка зберегла багато рис середньовічного французького права, як і в Англії та США, юридична особа також визнається суб'єктом злочину, але кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає відповідальності конкретних громадян за винні дії, які пов'язані з порушенням чинного законодавства [8, с. 95–96]. Цей принцип закріплено й у КК КНР, Литви, Молдови, Естонії.

Доволі диференційованою є система покарань, застосовуваних щодо юридичних осіб. Так, наприклад, ст. 131-39 КК Франції містить перелік видів покарань, які застосовуються до юридичних осіб: ліквідація

юридичної особи; заборона – остаточна або на строк професійної чи суспільної діяльності; конфіскація предмета, використовуваного для здійснення злочину; афішування прийнятої судової постанови; закриття – остаточне або на строк відповідних підприємств і закладів тощо. Юридичні особи, згідно з кримінальним законодавством Франції, можуть відповідати за незакінчену злочинну діяльність і за співучасть у злочині. Також КК Франції містить положення про рецидив злочинів юридичних осіб, відстрочку оголошення покарання і відстрочку виконання покарання, реабілітацію юридичних осіб [13].

Таким чином, як зазначає російська дослідниця Н. Є. Крилова, відповідно до французького законодавства, кримінальна відповідальність юридичних осіб є додатковою (тобто тільки поряд з фізичними особами, а не замість них), обумовленою (злочинне діяння повинне бути вчинене на користь юридичної особи, її керівником або представником) і спеціальною (тільки у випадках, спеціально передбачених законом або постановою) [14, с. 53]. Отже, у кримінальному законодавстві Франції юридична особа визнається суб'єктом злочину, але лише поряд з особою фізичною.

Згідно із законодавством Федеративної Республіки Німеччини, якщо протиправна дія представників або керівників корпорації порушує певні законні обов'язки корпорації або приносить фінансову вигоду компанії (або мала на меті принести фінансову вигоду компанії), а також при протиправних діях співробітників компанії, які могли бути відвернені її керівником, тобто за відсутності належного контролю, застосовується система накладення штрафів не тільки на фізичних осіб, а й на корпорації [15]. Щоправда, ці інститути, порівняно з кримінальними кодексами США і Франції, є менш деталізованими у зв'язку з відсутністю повної кодифікації законодавства ФРН і суперечливістю численних законів, які діють паралельно із КК. Наприклад, § 75 КК ФРН передбачає особливі приписи для органів і їхніх представників, які вчинили дії, які тягнуть застосування норм, встановлених КК [9, с. 80–81].

За кримінальним законодавством Італії, юридичні особи також можуть переслідуватися за злочини, вчинені їхніми представниками або іншими особами, із застосуванням кримінального покарання у вигляді штрафу до підприємств, установ та інших юридичних осіб. Так, наприклад, у ст. 197 КК Італії зазначено, що підприємства й установи, що мають права юридичної особи, якщо буде засуджений за провину їхній представник, адміністратор або особа, що перебуває в стані службової залежності від організації, а сама провина буде наслідком невиконання обов'язків, пов'язаних зі службовим становищем винного, зобов'язані сплатити штраф,

коли фізичні особи є неплатоспроможними. Тобто тут ідеться про субсидіарну кримінальну відповідальність юридичних осіб поруч із фізичними особами, що представляють їхні інтереси [16].

У законодавстві Бельгії існує, наприклад, норма, відповідно до якої визнається кримінальна відповідальність службовця компанії як фізичної особи, але, оскільки він діяв у межах корпорації, санкція (штраф) накладається саме на корпорацію (ст. 5(1) КК Бельгії) [17].

За нормами швейцарського кримінального права до 2003 р. суб'єктом злочину визнавали тільки фізичну особу. Однак Федеральний закон від 21.03.2003 р. увів у КК Швейцарії розділ 6 "Відповідальність підприємств". Відповідно до ст. 100, злочин або проступок, вчинені на підприємстві під час здійснення комерційної діяльності, що відповідає його цілям, ставляться в провину цьому підприємству, якщо вони не можуть бути поставлені в провину якійсь фізичній особі, визначеній з урахуванням організації підприємства [18, с. 91].

КК Ізраїлю (ст. 23) передбачає, що корпорація підлягає кримінальній відповідальності, коли злочин вчинено особою під час виконання нею свої службових повноважень [19].

У кримінальному праві колишньої соціалістичної Румунії була спеціальна постанова, що передбачала кримінально-правові санкції щодо юридичної особи з наступною ліквідацією її майна [20, с. 450].

У кримінальному законодавстві інших колишніх соціалістичних країн (Польщі, Болгарії, Угорщини, Югославії, МНР тощо), відповідно до принципу особистої відповідальності, суб'єктом злочину визнавали тільки фізичну особу, що вчинила суспільно небезпечне діяння [20, с. 455–457].

У теоретичному ж плані проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб як в Україні, так і в зарубіжній теорії та практиці кримінального права є досить дискусійною.

Супротивники кримінальної відповідальності юридичних осіб, насамперед, підкреслюють, що встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб не відповідає наріжним принципам кримінального права – принципам особистої й винної відповідальності. Тобто основна проблема юридичної конструкції кримінальної відповідальності юридичної особи пов'язана із суб'єктивною стороною діяння, оскільки обов'язковою умовою кримінальної відповідальності особи є провина – психічне ставлення особи до вчиненого (а в кримінальному праві України – і до наслідків). Однак юридична особа не може мати ніякої психіки, а отже, і психічного ставлення. Відповідно, безпосередньо до юридичної особи поняття вини не може бути застосованим.

Так, Н. Ф. Кузнецова зауважує: "Провина завжди є не чим іншим, як психічним

ставленням особи до свого діяння. Цієї провину в юридичних осіб немає. Підставою кримінальної відповідальності, відповідно до принципу законності, є вчинення злочину (або наявність його складу). Подібного злочину, що заподіює збиток, дії або бездіяльності, юридична особа теж вчинити не може. Виходить, потрібно роздвоєння Кримінального кодексу на дві системи принципів і підстав кримінальної відповідальності з покаранням" [21, с. 87].

Із цим можна не погодитись, оскільки в теорії та практиці інших галузей права наявні поняття дієздатності та деліктоздатності (тобто здатності нести юридичну відповідальність). Адаже у зв'язку із цим у конструванні норм інших галузей права (цивільного, податкового, фінансово-бюджетного, адміністративного, екологічного тощо) законодавець також мав би піти шляхом "роздвоєння". Але цивільно-правова відповідальність, наприклад, теж передбачає наявність фізичних осіб, які мають певне психічне ставлення до скоюваного цивільного правопорушення. За такою логікою, нести всі види фінансово-майнових відшкодувань у випадку скоєння цивільних правопорушень також мали б фізичні особи, а не юридичні. Але це твердження суперечить і теорії, і практиці українського цивільного законодавства, і світовому досвіду.

Маємо підстави вважати, що компромісом у цьому випадку може бути інститут субсидіарної кримінальної відповідальності юридичних осіб у тих складах злочинів, що пов'язані з високим ступенем суспільної небезпечності та заподіюваної шкоди.

Для вирішення цієї проблеми в тих країнах, де закон допускає кримінальну відповідальність юридичної особи, прийнято вважати, що її вина втілюється у винній поведінці керівників або представників корпорації. У зв'язку із цим у європейському праві поширеною є доктрина "alter ego" ("друге я"), відповідно до якої дії більшості службовців керівного складу корпорації ототожнюються з діями самої корпорації в цілому (Англія, Уельс, Франція) [3, с. 13]. Тобто її сутність полягає в тому, що дія (або бездіяльність) і психічний стан вищих посадових осіб корпорації (контролюючих службовців) визначається як дія і психічний стан самої корпорації. У цьому випадку виникає відповідальність корпорації не заміщувальна, а особиста. У тих випадках, коли злочин вчинений посадовою особою, корпорація відповідає як виконавець, якщо ж службовець виступав як співучасник, корпорація підлягає відповідальності як співучасник.

У вирішенні питання про те, дії яких фізичних осіб можуть призвести до визнання кримінальної відповідальності юридичної особи (корпорації), можна виділити дві основні моделі.

Відповідно до першої моделі, враховують дії тільки керівних працівників корпора-

ції. Відповідно до другої моделі, корпорація несе кримінальну відповідальність за дії будь-яких індивідів, що виступають від її імені. Тобто юридична особа несе кримінальну відповідальність лише опосередковано.

Так, у 1996 р. голландський дослідник Х. Род [3, с. 13] запропонував два основних критерії для встановлення ситуації, коли компанія (корпорація) може нести кримінальну відповідальність за дії своїх співробітників: по-перше, корпорація повинна визначити, чи є співробітник менеджером; по-друге, дії співробітника повинні входити до категорії дій, зазвичай прийнятних для корпорації, і отже, такі дії можна розглядати як звичайну ділову практику компанії. У голландській системі корпорація підлягає кримінальній відповідальності у випадках, коли вона контролює дії співробітників і, таким чином, має можливість запобігти протиправним діям. Кримінальна відповідальність корпорацій прирівнюється до соціальної відповідальності.

На підтримку позиції щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб висловлювався Г. Стесенс, зазначаючи, що це необхідно, оскільки: 1) значна кількість злочинів відбувається нині через корпорації, єдиним ефективним методом боротьби з корпоративною злочинністю є накладення прямих каральних санкцій на корпорації; 2) піддавати кримінальному переслідуванню винятково фізичних осіб за дії, які вони вчинили в межах корпорації і своїх посадових обов'язків, несправедливо, до того ж це не дасть змоги досягти бажаного результату, оскільки структурні недогляди в роботі організації не зникнуть через те, що один з її співробітників постав перед судом; 3) альтернативні моделі відповідальності юридичних осіб (адміністративна, цивільна) не дають тих процесуальних гарантій, як у кримінальному процесі; 4) на корпорації може накладатись штраф, який значно перевищує максимальний розмір штрафу для індивіда; до того ж велике значення може мати сам факт осуду корпорації (стигма); 5) на міжнародному рівні держави надають правову допомогу одна одній у переслідуванні злочинців часто тільки в кримінальних справах, а злочинна діяльність корпорацій буде мати позанаціональний характер [22].

Відповідаючи супротивникам встановлення кримінальної відповідальності для юридичних осіб, оскільки це суперечить принципам особистої відповідальності й індивідуалізації відповідальності та покарання, французька дослідниця М.-Л. Расса вказувала, що протилежне вирішення цієї проблеми призвело б до ще більш тяжких правових наслідків, коли за злочин юридичної особи відповідальність несли б тільки її керівники. До того ж дослідниця вважає, що юридична особа не може бути ототожнена з людьми, що входять до її складу.

Вона має власну волю, що виражається в рішеннях, прийнятих більш-менш кваліфікованою більшістю її членів [14, с. 49–51].

Із цим можна погодитись, оскільки така відповідальність кожного за свої дії в корпорації дійсно певною мірою суперечить принципу справедливості кримінальної відповідальності. З одного боку, керівники корпорації – це лише органи з виконання рішень ради директорів чи загальних зборів юридичної особи. З іншого боку, керівники змінюють один одного, а юридична особа залишається. Тому, звісно, неправильно притягати до відповідальності керівника, що виконує свої функції на момент виявлення злочинного діяння, за дії, вчинені при виконанні керівних функцій її попередником, якщо не видається можливим встановити дійсно винну фізичну особу. Деякі держави (Ісландія, Норвегія) передбачають, що покарання до юридичної особи можуть бути застосовані навіть у тому випадку, якщо конкретного винного (фізичну особу) не встановлено або він не може бути покараний за злочин [2]. Отже, можна зробити висновок про третю концепцію кримінальної відповідальності юридичних осіб, коли їх вважають самостійними суб'єктами, що можуть відповідати за вчинений злочин, навіть якщо фізичну особу не було притягнуто до відповідальності, що свідчить на користь визнання юридичної особи суб'єктом злочину.

Висновки. Проблема визнання суб'єктом злочину юридичних осіб у кримінальному законодавстві багатьох держав залишається відкритою. Це стосується як принципів, так і підстав кримінальної відповідальності корпорацій. Проаналізувавши кримінальне законодавство багатьох іноземних держав, можна дійти висновку, що в більшості країн ідеться саме про кримінальну відповідальність юридичних осіб, при цьому останніх визнають суб'єктами злочинів, вони можуть відповідати як самостійно, так і разом з фізичними особами. Не можна не зазначити, що досвід іноземних країн свідчить не тільки про можливість кримінальної відповідальності юридичних осіб, а й про її ефективність.

Головне питання в цій дискусії полягає в проблематичності остаточно правильного тлумачення ситуації. Якщо потрібно посилити відповідальність юридичних осіб, а її дійсно треба посилити, то чи можна зробити це в межах цивільного, господарського, фінансового права, або ж для посилення варто використовувати й регулятивний потенціал норм кримінального права.

До причин необхідності встановлення саме кримінальної відповідальності юридичних осіб можна зарахувати, передусім, необхідність боротьби з екологічними, господарськими злочинами, злочинами, чиненими злочинними організаціями через юридичних осіб. У багатьох випадках індивідуа-

льна відповідальність службовців корпорацій, а тим більше її представників, не може відшкодувати заподіюваний збиток і запобігти вчиненню нових аналогічних правопорушень. Крім того, у деяких випадках досить складно, а часом – неможливо, визначити фізичну особу, винну у вчиненому злочині й одноосібно відповідальну за наслідки, що настали, особливо, якщо діяльність у цілому юридичної особи була спрямована на порушення кримінального закону, а її керівництво, службові особи та представники змінювались. У зв'язку із цим корпоративна кримінальна відповідальність усе частіше одержує підтримку, у тому числі на міжнародному рівні.

Залучення юридичної особи до кримінальної відповідальності необхідно здійснювати в тих випадках, коли характер злочину, його наслідки для суспільства, держави, окремих фізичних або юридичних осіб, ступінь провини з боку підприємства (а не тільки окремих осіб, які діяли від його імені та в його інтересах), необхідність запобігання правопорушенням у майбутньому, свідчать про суспільну небезпеку подальшого існування такої юридичної особи або її діяльності, особливо якщо вона здійснювалась на постійній основі чи упродовж якогось часу. Більше того, упровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, а не тільки заходів кримінально-правового характеру, було доцільним саме як самостійного інституту щодо тих злочинів, де в складі діючої легально юридичної особи діяла також організована злочинна група. Або якщо юридична особа є структурним підрозділом злочинної організації, і її керівний орган діє в інтересах такої організації, реалізуючи її злочинні наміри. У цьому випадку за наслідками своєї діяльності ця юридична особа (принаймні її керівний орган) є причетною до злочинів, чинених організованою злочинною групою або злочинною організацією. Залежно від фактичних обставин, діяння юридичної особи (її керівного органу) можна кваліфікувати як співучасть у злочині (злочинах), вчиненому організованою групою (чи її учасником) або злочинною організацією (чи її представником). У цих випадках діяння юридичної особи в цілому ототожнюються з діяннями, чиненими представниками її керівного органу, а отже, не виникає проблеми із суб'єктивними ознаками (виною), тобто психічним ставленням до вчиненого діяння та наслідків.

Враховуючи все сказане вище, ми доводимо висновок про доцільність визнання суб'єктами злочину юридичних осіб поряд з особами фізичними, а також пропонуємо включити до ст. 96-3 КК України як підставу для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру такі статті Особливої частини КК України: 110-2 "Фінансування дій, вчинених з метою

насиленницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України"; 114-1 "Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань"; 149 "Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини"; 150 "Експлуатація дітей"; 300 "Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію"; 301 "Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів"; 302 "Створення або утримання місць розпусти і звідництво"; 305 "Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів"; 307 "Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів"; 311 "Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів"; 317 "Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів"; 321 "Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів"; 327 "Заготівля, перероблення або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції"; 436-1 "Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів".

Список використаної літератури

1. Задояк К. П. Правова природа заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб / К. П. Задояк // Право і громадське суспільство. – 2014. – № 4. – С. 42–53.
2. Додонов В. ответственность юридических лиц в современном уголовном праве [Электронный ресурс] / В. Додонов. – Режим доступа: http://www.zazakon.ru/pravovaya_informaciya/articles/ugolovnoe_ugolovno-processualnoe_i_ispolnitelnoe_pravo/otvetstvennost_yuridicheskikh_lic_v_sovremennom_ugolovnom_prave/.
3. Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия "Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе" / Б. В. Волженкин. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной прокуратуры Р.Ф., 1998. – 40 с.
4. Развитие института уголовной ответственности юридических лиц (корпораций) в зарубежном законодательстве нового времени [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sato.ru/kuzmin/index7_4.php.
5. Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – Москва : Юр. лит-ра, 1990. – С. 53–79.
6. Шнайдер Г. Й. Криминология / Г. Й. Шнайдер. – Москва : Прогресс : Универс, 1994. – 502 с.
7. Образцовый уголовный кодекс США. Официальный проект Института американского права / под ред. Б. С. Никифорова. – Москва : Юрлитиздат, 1969. – 122 с.
8. Уголовное право буржуазных стран. Общая часть : сборник законодательных актов. – Москва : Юридическая литература, 1990. – 836 с.
9. Павлов В. Г. Субъект преступления в уголовном праве (историко-правовое исследование) / В. Г. Павлов – Москва ; Санкт-Петербург : Герда, 1999. – 119 с.
10. Нерсесян А. С. Кримінальна відповідальність підприємницьких юридичних осіб у світлі інтеграції незалежної України до світових і європейських інституцій [Електронний ресурс] / А. С. Нерсесян. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/13/110/4350>.
11. Уголовная ответственность юридических лиц: за и против : монография / Р. И. Михеев, А. Г. Корчагин, А. С. Шевченко. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – 76 с.
12. Тарбагаев А. Н. Введение в уголовное право Нидерландов / А. Н. Тарбагаев. – Красноярск : СибУП, 2001. – 135 с.
13. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. канд. юрид. наук, доц. Л. В. Головкин, к. юрид. н., доц. Н. Е. Крыловой ; пер. с фр. и предислов. канд. юрид. наук, доц. Н. Е. Крыловой]. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. – 650 с.
14. Крылова Н. Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции / Н. Е. Крылова. – Москва : ИНФРА-М, 1996. – С. 53–78.
15. Уголовный кодекс ФРГ. – Москва : Зерцало, 2000. – 208 с.
16. Уголовный кодекс Италии. Общая часть и преступления против государства. – Москва, 1991. – 235 с.
17. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. Н. И. Мацнева. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. – 561 с.
18. Кузнецова Н. Ф. Взаимодействие международного и сравнительного уголовного права / Н. Ф. Кузнецова, В. С. Комиссаров. – Москва : Городец, 2009. – 288 с.
19. Закон об уголовном праве Израиля. Постатейный перевод с иврита на русский язык / перевод Марат Дрофман. – 2-изд. перераб. и доп. – 2010. – 261 с.
20. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми

- гармонізації : монографія / М. І. Хавронюк. – Київ : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
21. Кузнецова Н. Ф. Цели и механизмы реформы Уголовного кодекса / Н. Ф. Кузнецова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 82–94.
22. Stessens G. Corporate criminal liability: a comparative perspective / G. Stessens // The international and comparative law quarterly. – 1994. – Vol. 43. – № 13. – P. 493–520.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2015.

Абакумова Ю. В. Уголовная ответственность юридических лиц: сравнительная характеристика

Статья посвящена исследованию современного состояния проблемы уголовной ответственности юридических лиц в законодательстве Украины и иностранных государств.

Ключевые слова: юридическое лицо, физическое лицо, субъект преступления, уголовная ответственность, общественная опасность, правонарушение, корпорация, корпоративная уголовная ответственность.

Abakumova Y. Corporate Criminal Liability: Comparative Characteristics

The article investigates the current state of corporate criminal liability in the legislation of Ukraine and foreign countries.

Recently, in many countries there are tendencies intensify law-making for the recognition of the offender entities. Given the selected Ukraine towards European integration, which also provides for bringing the legislation in line with international standards, our state must be some changes in the criminal law.

In 2013, the Criminal Code was amended by section XIV-1 "Measures under criminal law for legal persons", which reads as follows:

- 1) The grounds for applying to the legal entities of measures of criminal law;
- 2) the terms of legal entities, which are subject to measures of criminal law;
- 3) the grounds for the release of the legal entity from the use of criminal law;
- 4) The types of action under the criminal law applicable to legal persons, and
- 5) the rules apply to legal entities of measures under criminal law.

However, the entity does not recognize the offender. Moreover, in connection with a certain inconsistency between the title and the text of the Act and the content of the norms of section XIV-1 of the Criminal Code of Ukraine there is no consensus on the understanding of whether the measures under criminal law for legal persons form of criminal responsibility.

Purpose of the article - to analyze the criminal law of foreign countries to prove the feasibility and possibility of recognizing the legal entities of the perpetrator and bring them to justice.

Key words: organization, a natural person, the subject of crime, criminal liability, public danger, the offense, the corporation, corporate criminal liability.